

TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA İÇTİMAİ MÜESSESELER VE ESERLER

Muhammet Kemaloğlu¹

ÖZET

XI. yüzyıldan itibaren Türk göçlerine sahne olan Anadolu'da Büyük Selçukluların İran'da gerçekleştirdikleri Türk-İslâm mimarisiyle, Anadolu kültürünün kaynaşmasından oluşan yeni bir sanat anlayışının ürünü olan kıymetli eserler vücuda getirilmiştir. Bu eserler daha sonraki yıllarda Beylikler ve Osmanlı mimarisine temel teşkil etmiştir. Anadolu Selçuklu sanat eserleri incelendiğinde bunları etkileyen başlıca faktörlerin İslâm inancı, İslâm öncesine kadar uzanan Türk kültürü ve nihâyet yerli kültürler olduğu söylenebilir. Bu çalışmamızda Türkiye Selçuklularına ait içtimaî müesseselere değineceğiz.

Anahtar Kelimeler: XI. Yüzyıl, Türkiye Selçukluları, Türk-İslâm mimarisi, İmâret, Kervansaray

¹ TRT Genel Müdürlüğü/Ankara

AGGREGATION OF TURKEY SELJUKS INSTITUTIONS AND WORDS

ABSTRAC

With the Turkish migration in Anatolia from the 11th century, the Turkish-Islamic architecture, that the Great Seldjuks have used in Iran, has led to a new artistic understanding shaped from the solidarity of the Anatolian culture and thus some precious creations have appeared. Those creations have constituted the foundation of the Ottoman and Beylic architectures. When we take a look at the Anatolian Seldjuk's art works, we may say that what influenced them were the Islamic faith, the Turkish culture before Islam and finally some local cultures.

Key Word: XI. Century, The Seljuks in Turkey, The Turkish-Islamic Architecture, Imaret, Caravansaray

GİRİŞ

Anadolu’da büyük bir bayındırlık hareketine girişen Türkiye Selçukluları Devleti ülkenin her köşesini camî, han, kervansaray, imâret, köprü, çeşme ve medreselerle donattı². Bu dönemde Anadolu’da 1000’den fazla camî ve medrese yapıldı. Selçuklularda bayındırlık ve imâr işleri emir-i mimarın başkanlığında yürütülürdü³. Anadolu Selçukluları’ndan günümüze kadar ulaşan en güzel yapılar arasında; Ankara’da Aslanhane Camîsi, Afyon Karahisar’daki Ulu Camî, Konya ve Niğde’de Alâeddîn Camîleri, Kayseri’de Huand Hatun Camîsi ve külliyesi, Erzurum’da Çifte Minareli Medrese, Sivas’ta Gök Medrese, Buruciye Medresesi ve Çifte Minareli Medrese, Kırşehir Melik Gâzi Kümbeti, Ahlat’ta Ulu Kümbet ve Çifte Kümbetler⁴, Aksaray-Konya ve Kayseri-Sivas yolları üzerinde Sultan Hanları, Nevşehir yakınlarında Ağzı Kara Han, Avanos yakınlarında Sarıhan, Sivas’ta İzzeddin Keykâvûs Dâru’ş-şifası, Konya’da Karatay Dâru’ş-şifası sayılabilir.

2 Kemalöđlu, Muhammet, XI. -XIII. Yüzyıllarda Anadolu’da İslâmiyet, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2012, s. 109-161.

3 Es, Muharrem, Ahilik ve Yerel Yönetimler, I. Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu 12-13 Ekim 2004, Kırşehir, C. 1, Kırşehir, 2005, s. 451-452.

4 Kemalöđlu, Muhammet, “XI. -XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dini Eserlerinden Kümbet-Türbe-Ziyâretgâh-Namazgâh ve Camîler”, Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 39, Kasım- Aralık, Celalabat, Kırgızistan, 2013, s. 1-18.

1-Sosyal Eserler:

Şehir, kasaba ve köylerde veya yollar üzerinde kurulmuş olup içinde belli bir tarıkata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı ve gelip geçen yolcuların bedava misafir edildikleri belli bir müesseseyi ifâde için zaman ve mekâna göre değişik terimlerin kullanıldığı müşâhede olunur. Bunlardan en çok vakıf ve zâviyenin yanında, ribât, hânkâh veya hânikâh, bük'a⁵, savmaa, düveyre⁶, medrese terimlerine de rastlanır. Ribât, ilk devirlerde sınır boylarında (sugur ve avâsım'da) cihâd ve gazâ için gönüllü savaşan gâzilerin yaşadıkları müstahkem mevkilere denmekte iken zamanla bunlar tasavvufi bir niteliğe bürünüp zâviye haline gelmiş, çok daha sonraları ise Kervansaray hüviyetini kazanmıştır⁷.

Tarih kaynaklarındaki bu örnekleri çoğaltmak mümkündür; fakat kısaca söylemek gerekirse, Mağrib ülkeleri dâhil, XI-XIV. yüzyıllarda Mısır, Suriye, Irak ve İran gibi İslâm ülkelerinde bir tasavvuf müessesesi olan zâviyelere böyle değişik adlar verilmesine rağmen en fazla "zâviye"

5 Bük'a, Arapça yer, mekân, belde, diyar ve bölge anlamlarına gelir. Çoğulu bikâ ve bukadır. Türbe, yatır anlamına gelir. Buk'a-i mübareke: Mübarek yerler, ziyaret yerleri ve türbeler. Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara, 1997, s.41, 162; Kemaloğlu, Muhammet, "XI. -XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dini Eserlerinden Kümbet-Türbe-Ziyâretgâh-Namazgâh ve Camiler", *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 39, Kasım- Aralık, Celalabat, Kırgızistan, 2013, s. 1-18.

6 Düveyre: Zaviye, Deyr-i mugan, Mecusi rahiplerinin ibadethanesi, mugların mabedi. Bu ifade, tasavvufî olarak arif ve evliya toplantısı anlamındadır. Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara, 1997, s.66.

7 Pakalın, M. Zeki, "Tekke" Maddesi, *Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1983, s.181; Tekke Maddesi, *Sanat Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, 1966, s. 1310-1313; Âsitâne, *Dergâh Maddeleri*, Celâl Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, 1/141, İstanbul, 1982; Köprülü, Fuat, "Ribât", *Vakıflar Dergisi*, C:II, Ankara, 1942, s. 275; Ocak, A. Y., "Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, S:XII, 1978, s. 251

teriminin kullanıldığı göze çarpmaktadır. Anadolu'ya gelince, daha Selçuklulardan başlayarak pek seyrek "*ribât*", daha çok "*zâviye* ve "*hânikâh*" terimlerinin kullanıldığı anlaşılıyor. Osmanlı çağında ise "*ribât*" kelimesi hemen hemen kaybolarak bu ilk sayılanlarla birlikte tarihî metinlerde ve Kitabelerde "*imâret*" ve aşağı yukarı XIV. ve XV. yüzyıllardan itibaren "*tekke*"⁸, "*dergâh*" ve "*âsitâne*"⁹ kelimelerinin yer aldığı görülüyor¹⁰.

1-a-Vakıflar:

Arapça bir isim olan vakıf, sözlükte; "*durma, durdurma, hareketten alıkoyma*" mânâlarına gelmektedir. İstilâhta ise, bir malı belirli bir gâye için "*alınıp-satılmaktan*" ebedî olarak alıkoymak, Allah yolunda vakfetmek ve gelirini kamu yararına harcamaktır. Burada, geniş bir bahis teşkil edecek olan, vakıfların hukukî durumu ve içtimaî faydaları üzerinde değil, sâdece Selçuklular devrinde, Anadolu'da, ihtidâlara ne ölçüde tesir etmiş olabilecekleri hususunu açıklamaya çalışacağız. Selçuklu sultanlığının, başlangıcından XIII. yüzyıl sonlarına kadar geçen zaman içinde kurulan Selçuklu vakıfları şüphesiz Türk hayatında müspet rol oynamış ve meydana getirilen vakıflar, zâviyeler, hânikâh ve ribâtlar ile başka müesseseler, Türklerin Anadolu'ya gelip yerleşmelerini geniş ölçüde kolaylaştırmış olduğu gibi¹¹; Osmanlı İmparatorluğu'nda da iskân ve imâr için idarî-malî müstakil birer müessese mahiyetinde olan bir takım arazi vakıfları tesis etmek öteden beri tatbik edilmiştir¹².

8 Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimler ve Terimler Sözlüğü*, İstanbul, 1971, s. 181; *Tekke Maddesi*, Celâl Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, 1966, s. 1310-1313.

9 *Âsitâne, Dergâh Maddeleri*, Celâl Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 1982, 1/141.

10 Ömer Hilmi Efendi, *İthafu'l-Ahkâmi'l-Evkaf*, Ankara, trs., s. 13; Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimler ve Terimler Sözlüğü*, İst. 1971, III, s.577; Bilmen, Ömer Nasûhî, *İstilahât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul, 1969, IV, 294; Berki, A. *Himmet, Vakıflar*, Ankara, 1950, s. 12; Kemaloğlu, Muhammet, XI. -XIII. Yüzyıllarda Anadolu'da İslâmiyet, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2012, s. 109-161.

11 Yedyıldız, Bahaeddin, "*İslam'da Vakıf*", D. G. B. İ. T. XIV, İstanbul, 1993, s. 19.

12 Ersoy, Bozkurt, "*Eski Malatya (Battalgazi) Türk-İslam Eserleri*", Kültür ve

Vakıf kelimesi, yukarıda belirtilen ilk mânâsı dışında mevkuf yani, vakıf akdinin mevzuunu teşkil eden menkûl veya gayr-i menkûl malları ifâde etmek için kullanıla gelmiştir; hatta onun yerini almıştır. Bu mânâda, vakıfları iki kısma ayırmak mümkündür. Birincisi; “aynıyla intifâ olunan” yani bizzat kendisinden yararlanan vakıflardır ki bunlara “*Müessesât-ı Hayriye*” adı verilmekte olup, mâbedler, medreseler, mektepler, imâretler, zâviyeler, kütüphâneler, misâfirhaneler, çeşmeler, sebiller ve makbereler bu cümledendir¹³. İkinci kısım vakıflar doğrudan doğruya değil de geliri ile intifâ olunan vakıflardır. Hastane, cami¹⁴ ve mektep gibi hayır müesseselerinin masraflarını karşılamak üzere vâkıflar tarafından bunlar için gelir kaynağı teşkil edecek menkûl ve gayr-i menkûl mallar tahsis edilir. Bu mallar işletilir ve elde edilen gelirler hayır müesseselerine veya doğrudan doğruya fakirlere verilir.

Bunları, işletilerek-çalıştırılarak elde edilecek hayır müesseseleri veya vakıf mallar diye târif etmek daha yerinde olacaktır. Aslında bunlara, “*müstegillât-ı vakfiyye*” yani vakıf işletmeleri demek gerekir¹⁵.

Bir kişi sahip olduğu menkul veya gayr-i menkullerinin bir kısmını veya tamamını, Allah’ın rızası için ve topluma hizmet

Sanat, 4/6, Aralık 1992, s. 11-15; Kaşıkçı, Osman, "Osmanlı Hukukunda Taşınmazlara Tasarruf Şekli ve Tasarruf Belgelerinin Günümüz Hukukunda Geçerliliği", E-Akademi (Hukuk Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi), 2003, s. 14.

13 Bunlardan bazıları icareteynli vakıflar, mukâtaalı vakıflar, tahsisat kabilinden (irsâdî) vakıflardır. Başka bir ayırmda da âmme vakıfları, evlatlık vakıflar olarak sınıflandırılmıştır. Kendilerinden yararlanma açısından da aynıyla intifa olunan vakıflar, geliri ile intifa olunan vakıflar ve avâriz vakıfları gibi ayrımlar görülmektedir. Ö. Lütfi Barkan ve Enver Meriçli, Hüdevendigâr Livası Tahrir Defteri'nde şöyle bir sıralamaya gitmişlerdir: Sultan ve vezir vakıfları, evlatlık vakıflar, zaviye vakıflar ve faizle işletilmek üzere vakfedilmiş olan paralar. Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", İ. A. C. XIII, İstanbul 1982, s. 156.

14 Kemaloğlu, Muhammet, "XI. -XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dini Eserlerinden Kümbet-Türbe-Ziyâretgâh-Namazgâh ve Camiler", Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 39, Kasım- Aralık, Celalabat, Kırgızistan, 2013, s. 1-18.

15 Akgündüz, Ahmet, İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, İ İstanbul, 1996, s. 284-285

etmek üzere vakfederse vakıf müessesesi kurmuş olur¹⁶.

Abbâsî hilafeti döneminde İslâm camiasının muhtelif siyâsî parçalara ayrılması ve nihâyet Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması ile Doğu Müslümanlarının Türk hâkimiyeti altına girmesi, vakıf müessesesinin daha da inkişâf etmesini sebep oldu. Selçuklu Devletinin, "Fâtımî-Şîî" hareketine karşı takip ettiği sünnîlik siyaseti, devletin her tarafında yeniden birçok dinî müessesenin vücuda gelmesi ve bilhassa birçok medresenin açılmasına sağladı. XI. ve XII. asırlarda, tasavvûfî tarikatların, muntazam bir sosyal kuruluş mahiyetini alan tekke ve zâviyelerin birden bire çoğalması yanında, devletin vücuda getirdiği bir yığın dinî ve hayrî müessese, vakıf sermayesinin artmasına sebep oldu.

Büyük bir malî güce sahip olan Selçuklu sultanları, şehzâdeleri ve din adamları ile ileri gelen zenginler, vakıf kurmada birbirleri ile yarışmasına bir anlayışın içine girdi. Selçuklulardan sonra ortaya çıkan Harzemşahlar, Atabekler, Eyyübîler, Mısır-Suriye Memlukleri ile Anadolu Selçuklu sülaleleri hâkim oldukları yerlerde mâlî güçleri nispetinde vakıflara önem verdiler.

Genellikle uçlarda kurulan vakıf müesseseleri bu toprakların iskânına, dolayısıyla, Türkleşip-İslâmlaşmasına tesir etmiştir. Başta Sultanlar olmak üzere devlet ricâlinin ve zenginlerin kurmak âdetinde oldukları pek çok hayır müesseseleri ve bunlara bağladıkları geniş vakıflar yeni alınan¹⁷, şehirlere olan yerleşmeleri kolaylaştıran etkenlerin en başında gelmekteydi. Böylece, camî, medrese, şifâhâne, imâret, tekke, zâviye gibi vakfiyeleri sebebiyle şehir veya köylerde yahut uçlarda yeni bir iktisadî güç olarak ortaya çıkan müesseseler kalabalık bir hizmetli kitlesini ve vakıf hâsulatından faydalanan "mürtezika"¹⁸ zümresini sürekli olarak kendisine çekmiş, böylece yeni fetholunan yerler kısa zamanda Türkleşmişlerdir. Tabiatıyla Türkleşme ile birlikte İslâmlaşma da vuku bulmuştur.

16 Yediyıldız, Bahaeddin, "İslâm'da Vakıf", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul, 1989, XIV, s. 19.

17 Çetin, Osman, Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyetin Yayılışı, İstanbul, Marifet Yay, 1981, s. 150.

18 Ulufe sahipleri. Ücretliler veya Paralı şeklinde oluşan ordu birliklerinden farkı yoktur.

Tarih boyunca, bütün İslâm ülkelerinde vakıflar önemli içtimaî müesseseler olarak hizmet görmüşlerdir. Günlük hayatla sıkı bir bağılılığı bulunan ve sosyal yaşayış üzerinde derin etkiler yapan vakıflar, kurucuları tarafından kendilerine iyi bir gelecek hazırlama, bu dünyada ve ahirette mutluluğa ve refaha kavuşma, mallarını artırıp çoğaltma manevî ve sosyal mevkiini yükseltme, adını kendisi öldükten sonra da yaşatma gibi dinî, psikolojik, sosyolojik ve iktisâdî düşünce ve niyetlerle kurulan vakıfların, toplumun sosyal dayanışmasını da temin eden kurumlar olduğunda şüphe yoktur. Özellikle yoksul ve kimsesizlerin geçimine tahsis edilen malların varlığı, İslâm medeniyetinde insana verilen değeri ortaya koyduğu gibi toplumdaki dengesizlikleri de önlemeye yardımcı olmaktadır. Bilhassa Selçuklular ve Osmanlılar zamanında artan sosyal refaha ve halkın zenginleşmesine paralel olarak çok zengin vakıf tesisler kurulmuştur. Bugün ülkemizde devlet tarafından yerine getirilmeye çalışılan her türlü kamu hizmeti, Selçuklular ve Osmanlılar devrinde vakıf hizmetleri olarak değerlendirilmiş ve yerine getirilmiştir¹⁹.

Bütün Selçuklu dinî-hayrî müesseselerinin mutlaka vakıflara sahip bulunması, mücerret olarak vakfın İslâmlaşmaya ne ölçüde tesir ettiğini incelemede güçlükler çıkarmaktadır. Söz gelişi, bir dâru'ş-şifa, bir imâret yahut bir kervansaray vakıflara sahiptir ve hizmetlerini vakıflar sâyesinde yürütmektedir. Böyle olunca vakfın müesseselerden tecrit edilerek, sırf vakıf olması itibariyle ele alınması ve İslâmlaşmaya tesirinin araştırılmaması çoğu zaman manidar kalmaktadır²⁰.

1-b-Dâru'ş-şifalar:

İslam dünyasındaki klasik hastaneler için Selçuklular dâru'l-âfiye, dâru'ş-şifâ, Osmanlılar dâru'ş-şifa ile birlikte daha çok dâru's-sıhha, şifâhâne, bimârhâne kelimelerini kullanmışlardır. Bu dâru'ş-şifaları destekleyen zengin vakıflar vardı. Vakıflar ise

19 Çetin, Osman, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyetin Yayılışı*, İstanbul, Marifet Yay, 1981, s. 210.

20 Çetin, Osman, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyetin Yayılışı*, İstanbul, Marifet Yay, 1981, s. 152.

dinî-hayri müesseseler olmak itibariyle her din ve inanıştan insalara hizmet veriyordu. Anadolu'da Türklerle birlikte görülen bu kurumların Hristiyan halkın ihtidasında müessir olduğundan şüphe yoktur²¹.

Dâru'ş-şifalar en çok Bîmâristan olarak isimlendirilmiştir²². Bîmâristan kelimesinin kökünün ne olduğu konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre "mar" yılan demektir, maristan da yılan evi, yılan yurdu demektir. Hastaya ise yılsız, şifâsız anlamına gelen bîmâr denmektedir. Yılanın ilk çağlardan beri tıpta geniş ölçüde yararlandığı düşünülürse, bu görüş kabul edilebilir görünmektedir. Diğer fikre göre bîmâr kelimesi Farsça bir kelime olup, hasta anlamında kullanılmaktadır. Bîmâr kelimesinin köküne "istan" eki getirilerek türetilmiştir. Halk arasında tımarhane anlamında bu kelimedenden bozulmuş olan mâristan adının kullanıldığı bilinmektedir. İlk İslâm hastanelerinin gelişmesinde büyük rol oynayan ve Hz. Peygamber döneminin ünlü hekimi Hâris b. Kelede'nin Cündişâpur hastane ve tıp okulunun bîmâristan adıyla anılmasının, bu deyimden erken dönemlerden itibaren Araplar arasında da benimsenmesine yol açtığı söylenebilir²³. Dâru'ş-şifa; şifâ veren yer, şifâhane; şifâ yurdu, timârhane; tedâvi evi ve bimârhane; hastane anlamına gelmektedir²⁴. Bu yapılarda fonksiyonlarına uyan iki ana işlev gerçekleştirilmekte; biri halk sağlığına hizmet diğeri tıp eğitiminin sürdürüldüğü yerler olarak tanımlanmaktadır²⁵.

21 Kemaloğlu, Muhammet, *Türkiye Selçuklularında Gayr-ı Müslim Tebaa ile Kurulan Sosyal İlişkiler*, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Güz, Sayı:7, Burdur, 2012, s. 168-185.

22 Kemaloğlu, Muhammet, XI. -XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifalar, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt 7, Sayı 13 (2014):Ocak-Haziran 2014/1, s. 289-301

23 Gürkan, Kazım İsmail, *Selçuklu Hastaneleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1972, s. 36.

24 Ünver, Ahmet Süheyl, "Selçuklu ve Osmanlı Hastanelerinin kuruluş Nedenleri", *Dirim Dergisi*, S. 1, 1972, s. 38.

25 Cantay, Gönül, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Atatürk Dil Tarih Yüksek Kurum Yayınları, Ankara, 1992, s. 2; Şevki, Osman, *Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, (nşr. İ. Uzel), Ankara, 1991, s. 91-93.

1-c-Kervansaray Dâru's-şifaları:

Türkiye Selçuklu Devleti'nin hemen her bölgesinde, özellikle Anadolu'da kurulmuş olan kervansaraylarda, hastalanan yolcular ve tâcirler için birer Dâru's-şifa bulunduğu bilinmektedir. Kayseri yakınlarındaki Karatay Hanı'nın vakfiyesinde yer alan hasta yolcuların tedavisi için ilaç ve meşrubat tâyini hakkındaki bilgilerde Kervansaraylarda Dâru's-şifalar da olduğunu doğrulamaktadır²⁶.

1-d-Saray Dâru's-şifaları:

Seyyar ve kervansaray Dâru's-şifalarının yanı sıra saraylarda da Dâru's-şifalar bulunmakta idi. Meselâ Kirman Selçuklularından I. Turan Şah'ın başşehri Berdeşîr'in dışında bir saray ile onun güneyinde bir cami ve hepsi birbirine bitişik olmak üzere Dâru's-şifa, medrese, hânkâh, hama ve ribâtan oluşan bir külliye M. 1085-1086 yılında inşâ ettiği bilinmektedir²⁷.

İslâm dünyasındaki medrese ve hastanelerin yapılmasında Orta Asya Türk dinî hayatında önemli bir yeri olan Budist Viharaları örnek alınmış ise de, Selçuklu tıbbının temellerinden İslâm tesirinin etkisi göz ardı edilememektedir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin çağdaşı olan Avrupa devletleri ve Doğu Roma imparatorluğunda sağlık müesseseleri genellikle manastırlara bağlı ve tamamen ruhanî birer tesis oldukları halde, Türkler şarkta uzun asırlar laik sağlık tesisleri kurmuşlardı²⁸. Bu sağlık müesseselerinin vakıflarından anlaşıldığına göre bu hastanelerde başhekim, hekim, cerrah, kehhal ve eczacı gibi personel çalışmakta olup, Türkiye Selçuklu tebaasından olan herkes bu hizmetlerden yararlanmakta idi²⁹. Hekimler hem harp hem de barış zamanında halkın ihtiyaçları

26 Aydın, Erdem, "Anadolu'daki Ticaret Yolları ve Sağlık Hizmetleri", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 2-3, İstanbul, 1997, s. 168.

27 Terzioğlu, Arslan, "Bimâristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1992, s. 168.

28 Atabek Emine, *Ortaçağ Tababeti*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayını, İstanbul, 1977, s. 7.

29 Ünver, Ahmet Süheyl, "Anadolu Selçuklu Laik Hastaneleri ve Ruh Sağlığı Hizmetleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Ankara, 1975, s. 209; Yıldırım, Nuran, "Sağlık Hizmetleri", *İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih*

ile ilgilenmek zorundaydılar³⁰. İslâm'ın yolundan ayrılmayan Türkiye Selçuklu sultanları hem tebaanın ihtiyaçlarını karşılamak hem de ülkede ticaret hayatını canlı tutmak için, Anadolu genelinde sağlık kuruluşlarına gerekli önemi vermişlerdir. Selçukluların ticarete gerekli önemi vermeleri sonucu ise kervanlarla ticaret taşımacılığının yapıldığı belli bir yol güzergâhı ortaya çıkmış ve zengin bir yol ağı meydana gelmiştir³¹. Selçuklu devlet adamları meydana gelen bu geniş yol ağında ticareti geliştirmek, kolaylaştırmak, cazip hâle getirmek, engelleri ortadan kaldırmak ve güvenliği sağlamak için ellerinden geleni yapmışlardır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin bu amaçla inşâ edilen Dâru'ş-şifalar kullanım amacından dolayı çeşitli adlar almıştır.

1-e-XI. -XIII. Yüzyılda Anadolu'daki Selçuklu Dâru'ş-şifaların-İnşâ Tarihleri ve Banileri:

Akşehir Dâru'ş-şifası, H. 660\M. 1260, Sahip Ata Fahreddin Ali³².

Alâeddin Dâru'ş-şifası Konya, 13. yy, Alâeddin Keykûbâd.

Ali bin Pervâne Dâru'ş-şifası: Kastamonu, 1273, Pervâne Süleyman bin Ali.

Çankırı Daru's-şifâsı, 1235, Çankırı Atabeyi Cemâleddin Ferruh³³.

Divriği Turan Melik Dâru'ş-şifası, H. 626\M. 1228-1229, Mengüceklileri Divriği kolu hükümdarlarından Ahmed Şah, eşi ve aynı zamanda Erzincan Beyinin kızı Turan Melek Sultan yaptırmıştır³⁴.

Vakfi Ortak Yayını, C. 6, İstanbul, 1994, s. 401; Aydın, Erdem, "Anadolu'daki Ticaret Yolları ve Sağlık Hizmetleri", Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, S. 2-3, İstanbul, 1997, s. 165

30 İnan, Afet, Kayseri Gevher Nesibe Şifahiyesi, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1969, s. 10.

31 Aydın, Erdem, "Anadolu'daki Ticaret Yolları ve Sağlık Hizmetleri", Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, S. 2-3, İstanbul, 1997, s. 166.

32 Ünver, Ahmet Süheyl, "Anadolu Selçuklu Laik Hastaneleri ve Ruh Sağlığı Hizmetleri", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, S. 4, Ankara, 1975, s. 22.

33 Atabey Ferruh Hastanesi.

34 Cantay, Gönül, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları, Atatürk Dil Tarih

- Erkilet Hızır İlyas Ferahabat Sanatoryumu**, H. 638-639\M. 1241³⁵.
- Gevher Nesibe Dâru'ş-şifası-Kayseri**, H. 602\M. 1205-1206, I. Gıyâseddin Keyhüsrev³⁶.
- Harput Maristanı**, H. 626\M. 1229, Nureddin Artuk Şah³⁷.
- İzzeddin Keykâvus Dâru'ş-şifası**, H. 614\M. 1217-1218, İzzeddin Keykâvûs'un³⁸.
- Karatay Dâru'ş-şifası**, H. 653\M. 1255, Kemaleddin Karatay³⁹.
- Pervâneoğlu Ali Dâru'ş-şifası**, H. 671\M. 1272, Pervâne Müineddin Süleyman'ın oğlu Mühezzibüddinalı⁴⁰.
- Konya Dâru'ş-şifaları**⁴¹, H. 641\M. 1243, Kemaleddin Oğul Bey.
- Muineddin Pervâne Dâru'ş-şifası**⁴², H. 676\M. 1277, Muineddin Süleyman Pervâne⁴³.

Yüksek Kurum Yayınları, Ankara, 1992, s. 51.

35 Bayat, Ali Haydar, *Tıp Tarihi, Sade Yayınları, İzmir, 2003, s. 236; Bayram, Mikail, "Anadolu Selçuklu Dönemi Tababeti ile İlgili Bazı Notlar", Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, S. 4, İstanbul, 1998, s. 151.*

36 Cumbur, Müjgân, "Selçuklu ve Osmanlı Devirlerinde Kadınların Kurdukları Şifahaneler", Erdem, C. 3, S. 8, s. 343; Yinanç, M. Halil, *Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1944, s. 13, 21, 35; Ünver, Ahmet Süheyl, Selçuk Tababeti: Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Orta Zamanda Anadolu Türk Devletleri Tababeti Tarihi, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını, İstanbul, 1938, s. 7; Bayburtiluoğlu, Zafer, "Kayseri Çifte Medrese", Vakıf ve Kültür Dergisi, Yıl:1, S. 1, s. 43; Köker, Ahmet Hulusi, *Gevher Nesine Sultan, Gevher Nesibe Tıp Fakültesi, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri, 1992, s. 7; Köker, Ahmet Hulusi, "Gevher Nesibe Darüşşifası ve Tıp Medresesi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt:14, Türkiye Diyanet Vakfı yayını, İstanbul, 1996, s. 39.**

37 Başar, Zeki, "Harput Maristanı", *Dirim Dergisi, C. XLVI, S. 9, İstanbul, 1971, s. 421.*

38 Yinanç, M. Halil, *Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1944, s. 302; Ünver, Ahmet Süheyl, Sivas Tıp Sitesi, Cumhuriyet Üniversitesi Yayını, Sivas, 1980, s. 13.*

39 Gürkan, Kazım İsmail, *Selçuklu Hastaneleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1972, s. 43.*

40 Cantay, Gönül, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları, Atatürk Dil Tarih Yüksek Kurum Yayınları, Ankara, 1992, s. 59; Başar, Zeki, "Harput Maristanı", Dirim Dergisi, C. XLVI, S. 9, İstanbul, 1971, s. 32.*

41 Cevdet, Muallim, "Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi", *Vakıflar Dergisi, S. 1, Ankara, 1938, s. 35.*

42 Tokat.

43 Kemaloğlu, Muhammet, XI. -XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Darüşşifalar, Hikmet Yurdu, *Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Cilt 7, Sayı 13 (2014): Ocak-Haziran 2014/1, s. 289-301.*

1-f-İmâretler-Aşevleri:

Türkiye Selçuklularında, imâretler, şehirlerde imâr faaliyetleri, vakıfçılık, belediye hizmetleri, mimarî faaliyetler, hayrat gibi alanlarla da uğraşıyorlardı. Bu çalışmalar, şehirlerdeki sosyo-kültürel yapının güçlenmesini sağladığı gibi zâviye ve hangâhlar vasıtasıyla, Türklerin şehirlere yerleşmesini üstlenmek gibi sosyo-iktisadî amaçlara yönelik olarak da faaliyette bulunuyorlardı. Zâviye imâretleri, ahîlerin denetimi altında olup cemiyetteki insanların hem bir meslek sahibi olmalarını sağlıyor, hem de meslek ahlâkı ve meslek içi kontrol mekanizmalarını geliştiriyordu. İmâret yapılarından karşılıksız olarak yararlanan şehir insanları, bu sayede fakiri, zengini ile şehirleşmenin her türlü nimetinden yararlanıyor, şehirlerde yaşayan insanlar arasında kültürel açıdan uçurumlar oluşmuyordu⁴⁴. Türkiye Selçuklu şehirlerinde ve şehirdeki fakirlere, öğrencilere, misafirlere ve ne kadar muhtaç insan varsa bütün bu insanlara bedava yemek verilen imâretler vardı. Bunlara "Dârü'z-ziyâfe" de denirdi⁴⁵.

Anadolu Beylikler döneminde de imâret müessesesi sosyal hayatta canlılığını korumuştur. Bunlardan, Karamanoğlu İbrahim Bey, Konya'da, Germiyanogluları, Denizli'de, Hamitoğulları, Korkut ili, Sinâneddin Bey hankâhı, Menteşoğulları, Peçin'de İlyas Bey, Söke'nin Balat köyünde, İsfendiyaroğlu Kâsım Bey, Çankırı'da, Aydınoglularından İsâ Bey'in Ayasuluğ (Selçuk)'da, Gâzi Umur Bey'in kızı Azize Hatun, Ayasuluğ'da, Cüneyd Bey, İzmir'de, Saruhanoğullarından İshak Bey, Manisa'da⁴⁶, imâretler

44 Demir, Mustafa, "Türkiye Selçuklu Şehirlerinde İmaret Kurumları ve Vakıfları", V. D., Sayı: 27, Ankara, 1998, s. 41-46.

45 Şemseddin, Samî, *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul, 950; 1317; Develioğlu, Ferit, *Lügat*, Ankara, 1998, s. 417; Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimler ve Terimler Sözlüğü*, İstanbul, 1971, s. 61; Ergin, Osman, *Fatih İmaretleri ve Vakfiyesi*, İstanbul, 1945, s. 12; Ergin, Osman, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkışafı*, İstanbul, 1936, s. 35-36; Gökçen, İbrahim, XVI. ve XVII. Asırlarda Saruhan Zaviye ve Yatırları, Manisa, 1946, s. 20; CI. Huart, *İmaret, İslam Ansiklopedisi*, V/II, İstanbul, 1945, s. 985.

46 Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, C. 2, Ankara, 1972, s. 206-217; Ünver, Süheyl, *Anadolu ve İstanbul'da İmaretlerin Aşhane, Tabhane ve Misafirhanelerine ve Müesseselerinin Ruhi Kemallarına Dair*, İ.Ü.T.F.M., 18, 1941, s. 2390-2410;

yaptırılmıştır⁴⁷.

1-g-Ribâtlar:

Ribât kelimesi, yalnız vakfa ait vesikalarda yani sâdece vakfiyelerde ve kitâbelerde değil, Ortaçağ İslâm tarihine ait bütün kaynaklarda daima tesadüf edilen bir istilâhtır. İspanya ve şimalî Afrika'da gördüğümüz en eski siyâsî teşekküllerden başlayarak, Mısır, Irak, Anadolu, İran, Afganistan ve Mâverâünnehir sahalarındaki İslâm ve Türk devletlerine ait bütün kaynaklarda bu tabire daima tesadüf olunur⁴⁸.

Araçça, R-B-T, kökünden gelen Ribât, tıpkı Bizans hudutlarındaki küçük müstahkem mevkiiler gibi, binaları, ambarları, ahırları ve bir tarassut ve işaret kulesini ihtivâ eden ve içinde bir mescid ile bir hamam da bulunan bir külliye'dir. Mevkilerinin ehemmiyetine göre bunlar muhtelif büyüklükte olurlar ve hudutlar üzerinde bir müdâfaa silsilesi halinde devam ederler. Stratejik mevkilerinin ehemmiyeti dolayısıyla, bazı ribâtların, devlet teşkilâtının kuvvetlendiği sonraki zamanlarda âdetâ büyükçe bir şehir haline geldiği görülüyorsa da, ilk asırlardaki ribâtların daha ziyâde küçük mikyasa da bir müstahkem mevki olduğu söylenebilir. Ribâtlarda yaşadıkları için "*murâbit*" adını alan gâziler, umûmiyetle gönüllülerden ibaretti; birçokları, muayyen bir zaman bu cihâd vazifesini gördükten sonra, ana yurtlarına dönüyorlardı. Düşman hücumu karşısında ateş kuleleriyle uzaklara haber verildiği gibi, civardaki ahâliye de davullarla tehlike işareti veriliyor ve herkes ribâtta toplanarak müdâfaa tanzim olunuyordu⁴⁹.

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kuruluşu ve Yakın Şark'ta süratli inkişâfı, ribât müessesesinin daha XI. asırdan evvel takibe başlamış olduğu tekâmül yolunu değiştirmede. İdarî ve askerî müesseselerini süratle tanzim ederek, bir taraftan Gazneliler-

Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı, C. 2, Ankara, 1972, s. 158, 160

47 Kemaloğlu, Muhammet, XI. -XIII. Yüzyıllarda Anadolu'da İslâmiyet, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2012, s. 109-161.

48 Köprülü, Fuat, "Ribât", Vakıflar Dergisi, C:II, Ankara, 1942, s. 267, 273.

49 Köprülü, Fuat, "Ribât", Vakıflar Dergisi, C:II, Ankara, 1942, s. 268-269.

Büveyhîler-Karahanlılar arasındaki mücadelelerle, diğer taraftan Şîî ve Bâtîni unsurlarla Sünnîler (hatta ayrıca Sünnî unsurlar) arasındaki ihtilâflarla zayıf düşen şark İslâm dünyasına yeni bir nizam getiren Selçuklular zamanında, yeni ribâtlar yapıldığını görüyoruz⁵⁰.

1-g-a-Eshâb-ı Kefî Ribâtı:

Kahraman Maraş'ın Afşin ilçesinde, Eshab-ı Kefî Mağarası yakınlarında aynı isimle anılan camînin yanı başında yer alır. İnşâ Kitâbesinde "*Ribâtü'l Mübârek*" adıyla belirtilen yapı, arşiv belgeleri ve çeşitli yayınlarda "*Eshâb-ı Kefî Ribâtı*", "*Eshâb-ı Kefî Zâviyesi*" ve "*Çilehâne*" adları ile anılmaktadır. H. 612/M. 1215 yılında Maraş Emiri Nusreddin Hasan Bey tarafından yaptırılmıştır⁵¹.

1-g-b-Hekim Ribâtı:

Malatya'nın Hekimhan ilçesinde yer almaktadır. H. 615/M. 1218 yılında, tahta çıkmadan önce Malatya Valisi olarak vazifelendirilmiş olan, Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvûs (1219-1237) tarafından devrin ünlü doktorlarından Malatyalı Ebu'l-Hasan El-Şamas El Hekim Selim El-Malatî'ye yaptırılmıştır.

1-g-c-Kesikköprü Ribâtı:

H. 667/M. 1268-69 yılında, Kırşehir'in, Mucur kasabası yakınlarında, Kitâbesine göre "*Nur ed-Din Cebra'il bin Bahaed-din*

50 Köprülü, Fuat, "*Ribât*", *Vakıflar Dergisi*, C:II, Ankara, 1942, s. 274; *Kervansaray Maddesi*, *Ana Britannica*, Cilt:13, İstanbul, 1992, s. 211; Şeker, Mehmet, *İslam'da Dayanışma Müesseseleri*, D.İ.B.Yay., Ankara, 1991, s. 168.

51 Özkarıcı, Mehmet, "*Afşin Eshab-ı Kefî Ribâtı ve Medresesi*", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler II*, SÜSAM, Konya, 2001, s. 153-170.

*Caca" yaptırmıştır*⁵².

1-g-d-Kırkgöz Hanı-Ribâtı:

Antalya'da bulunan ribât, Antalya-Burdur karayolu üzerindedir. Anadolu Selçuklu döneminde, Antalya'yı kuzeye bağlayan kervan yolunun, Evdir Han'dan sonraki menzildir. 1237-1246 yılında, Alâeddin Keykûbâd'ın Mahperi Huand Hatun'dan olan oğlu II. Gıyâseddin Keyhusrev, Kırkgöz Han'ın baniliğini üstlenmiştir⁵³.

1-g-e-Kuruçesme Ribâtı:

604/1208 yılında yaptırılmıştır. Ribâtın halk arasında Hanönü Han ismiyle bilindiğini belirtmekten başka, hanın aşağısında dere içinde bulunduğunu belirttiği günümüze ulaşmayan çeşme, hana Kuruçesme adını vermiş olmalıdır⁵⁴.

1-h-Hanlar ve Kervansaraylar:

Türk ülkelerinde yolcuların konaklayıp ihtiyaçlarını tamamen ücretsiz veya çok az bir miktar ücret ödeyerek giderdikleri kervansaray benzeri yapıların ilk örneklerini İslâm öncesi Türk tarihinde görmekteyiz. Bunların giderleri vakıflar

52 Özgüç Tahsin-Akok, Mahmut, "Üç Selçuklu Abidesi Dolay Han, Kesik Köprü Kervansarayı ve Han Camii", *Bellekten: XXII, Sayı: 86, Ankara, 1958, s. 251-259*; Ülgen, Ali Saim, "Kırşehir'de Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi, Sayı: II, Ankara, 1942, s. 253-261*.

53 Demir, Ataman, "Anadolu Selçuklu Hanları, Kırkgöz Han", *İlgi, 54, 1988, s. 17-20*; Durukan, Aynur, "Selçuklular Döneminde Ticaret Hayatı ve Antalya", *Antalya III. Selçuklu Semineri Bildirileri 10-11 Şubat 1989, Antalya Valiliği, Antalya, 1989, s. 51-59*.

54 Demir, Ataman, "Kuruçesme Hanı", *İlgi, Sayı: 47, İstanbul, 1986, s. 24-27*; Görür, Muhammet, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Kataloğu", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2007, s. 473-528*; Özgergin, M. Kemal, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *Tarih Dergisi, XV/20, 1965, s. 141-170*.

aracılığı ile karşılanmakta idi⁵⁵. Bu yapıların olmadığı yerlerde ise halk bu vazifeyi gönüllü olarak yükleniyor, üstelik bunu yapılması mecburi bir görev addediyordu⁵⁶. el-Câhiz, Türklerin faziletlerini sayarken "yardımlaşmayı sevdikleri ve ona muhtaç oldukları için çöllerde bazı kabileler diğerlerine iltihak edip beraberce konup göçerler. Arkadaşlarından ayrılan az, onun elindeki nimete imrenen, kalmasını temenni eden, bu nimetin mahvını kesilmesini ortadan kalkmasını isteyen daha çoktur."⁵⁷ diyerek Türk bozkır kültürünün temel prensibini gayet açık ve sade bir şekilde açıklamıştır.

Selçuklular devri Anadolu'daki iktisadî-ticarî hayatın gelişmesinde birinci derecede müspet tesiri olan müesseseler hanlar ve kervansaraylardır. Bilhassa XIII. yüzyılda müşâhede olunan ticarî inkişâfın bu tesirler ile çok yakın bir ilgisi vardır. Daha çok şehirlerarasındaki uzak mesafeler ve ıssız yerlerde yapılmış olan konaklama yerlerine "Kervansaray ", meskûn yerlere yakın ve şehir içindeki aynı vazifeyi yapan binalara da "Han "denilmektedir. Kervansaray, kelime olarak Farsça (Kârbân-Kervan) Kârbân Saray'dan türetilmiştir⁵⁸.

Türkiye Selçukluları devrinde dâhili ve milletlerarası ticarete en önemli üç unsur yol, kervan ve hanlardı. Uzun süren yolculuk esnasında kervanlar yorgunluklarını gidermek için akşam olduğunda bir handa konaklar, dinlenirdi. Gerek hayvanlarının gerekse kendilerinin ihtiyaçlarını giderdikten sonra yoluna devam

55 Cezar, Mustafa, "Türk Tarihinde Kervansaray", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara, 1981, C. II, 931-940.

56 Wilhelm Radloff, *Sibirya'dan Seçmeler*, Ankara, 1986, s. 173; İbn Fadlân, *Seyahatname* (çev. R. Şeşen), İstanbul, 1995, s. 37; İbn Fadlân, *Seyahatname* (çev. R. Şeşen), İstanbul, 1995, s. 37; İnan, Abdülkadir, "Kazak-Kırgızlarında 'Yeğenlik Hakkı' ve 'Konuk Aşısı' Meseleleri", *Türk Hukuk Dergisi*, 1941-42, C. I, 27; İnan, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1968, s. 290.

57 el-câhiz, *Hilafet Ordularının Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, (Haz. Ramazan Şeşen), Ankara 1967, s. 60.

58 Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, C. 2, Ankara, 1972, s. 32; Komisyon, *Türkçe Sözlük*, C. 2, Ankara, 1988, s. 840; *Kervansaray Maddesi*, *Türk Ansiklopedisi*, C. 21, Ankara, 1974, s. 501; Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yay. İstanbul, 1996, s. 636; Akalın, Şebnem, *Kervansaray Maddesi*, TDV. Yay. C. 27, İstanbul 2002, s. 201, 209; Sami, Şemseddin, *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul, 1317, s. 691.

ederdi. Özellikle Selçuklu sultanlarından II. Kılıçarslan (1155-1192) ve I. Alâeddîn Keykubâd (1220-1237) dönemlerinde kervansaray yapımı çoğalmış, güzergâhların güvenliği devlet tarafından sağlanmıştı. Yolculuk esnasında zarar gören tacirin zararı da devlet tarafından tazmin edilirdi. Yani bir tür sigorta sistemi vardı. Gerek iç ticaret gerekse uluslararası ticaret gelişmişti. Böylece iktisâdî açıdan güçlü olan Selçuklular siyasi açıdan da güçlenmişti. Kervansaraylar, bazı askerî ihtiyaçlar dâhil pek çok sosyal ve iktisâdî hizmetin yerine getirildiği binalar olarak önem taşımaktadırlar. Fakat bu binaların yapılmasında asıl sebep, Selçuklularca takip olunan iktisadî-ticarî siyasettir ki, bu siyasetin tabii sonucu olarak ve iki önemli gâye gözetilerek kervansaraylar ve hanlar yapılmıştır.

1. Zengin ticarî emtia nakleden kervanlara, hudut civarında düşman çapulcularından, göçebe ve eşkıya baskınlarından koruyacak emniyetli konak yerleri sağlamak. Bundan dolayıdır ki, kervansaraylar müstahkem surlarla çevrilmiş; surları üzerinde kule ve burçlar inşâ edilmiş, kapıları demirden yapılmış ve bu suretle her türlü tehlikeye karşı korunabilecek bir savunma tertibatıyla teçhiz edilmiştir.

2. Kervansarayların yapılmasında hedef tutulan ikinci mühim gâye de yolcuların, kondukları veya geceledikleri yerde, her türlü ihtiyaçlarını temin etmek idi. Gerçekten bu maksatla kervansaraylarda vücûda getirilen tesisler çok dikkat çekicidir, içlerinde yatakhaneleri, aşhaneleri, erzak ambarları, ticarî eşyayı koyacak depolar, yolcuların namaz kılmaları için mescitleri, hamamları, şadırvanları, hastaneleri ve hatta vakfiyelerden anlaşıldığına göre, eczaneleri, yolcuların ayakkabılarını tamir etmek ve fakir olanlarına yenisini yapmak için ayakkabıcıları, nalbantları ve her ihtiyacı karşılayacak teşkilât ve tesisleri, bütün bunları ve bunlara ait gelir ve masrafları idâre edecek divân (büro)'ları ve memurları vardı.⁵⁹

Selçuklular, Anadolu'da fethettikleri her şehirde imâr faaliyetlerine girişiyor ve hanlar inşâ ediyordu. Özellikle önemli ticaret yolları üzerinde yer alan şehirlerde han sayısı fazla idi;

59 Turan, Osman, "Selçuklu Kervansarayları", *Belleten*: X/39, 1946, s. 471-496.

örneğin, Sivas, Kayseri, Konya gibi⁶⁰. Bu hanlar tüccarların cinsine ve ihtisasına göre ayrılmıştır: Pamuk Hanı, Bezzazlar Hanı⁶¹ Şekerciler Hanı⁶², gibi türlü ticaret yapan ve tüccarları barındıran hanlardır⁶³. Kervan yolları üzerinde, sayısız Selçuklu dönemi köprüsü ile birlikte bu hanlar, güvenli bir ulaşım şebekesi meydana getiriyordu.

Kısaca mahiyetini ve yapılış gayelerini özetlediğimiz kervansarayların, Anadolu'da cereyan eden mahallî veya milletlerarası ticarî faaliyetlerin gelişmesinde önemli hizmetleri görülmüştür. Zira bu kervansaray ve hanlar vasıtasıyla Anadolu yollarının emniyeti sağlanmış ve bu yollar üzerinde ticaretin kesintisiz sürdürülmesi mümkün olmuştur. Bu durumu Kazvinî (682/1283) şöyle ifâde etmektedir: *"Anadolu'da, kervan yolları üzerinde her fersahta bir han vardır. Çünkü Rum (Anadolu)'da sekiz ay soğuk olur ve kar da fazladır. Kervanlar, kardan yolları kesilmeden her gün bir fersah yol alırlar ve bu hanlardan birinde konaklarlar. Kervansaray ve hanlar, ticarî kuruluşlar olmaları dolayısıyla asıl hizmetlerini Selçuklu ticaretinin gelişmesi hususunda ifâ etmekle beraber, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasına da tesir ediyorlardı"*⁶⁴.

Bu müesseselerin, hem ticaret merkezi, hem de sağlam surları ile âdeta birer kale gibi çevrelerinin emniyetini temin eden binalar durumunda bulunmaları, kuruldukları yerlerde kısa zamanda köylerin teşekkül etmesine sebep oluyordu. Başlangıçta şehir ve kasabalardan uzak, ıssız yerlerde kurulduklarını bildiğimiz kervansaraylardan, kalıntıları günümüze intikal eden veya tarihî kaynaklardan elde edilen bilgiler yardımı ile yerleri tespit olunanlarının pek çoğunun kendi isimleri ile anılan köylerin içinde

60 Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1993.

61 Bezzazlar Hanı: (Bedesten) Anadolu'daki ilk ticari yapıdır. Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Sivas Şehri*, **D.T.C.F.D.C. IX-4**, 1951, s. 121.

62 Yapının konumlandığı yer ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Dönem kaynakları değerlendirildiğinde hanın Pamukçular Medresesi yakınlarında Konya Alâeddin Camii civarında olduğu düşünülmektedir. Yapı Eflaki'de Şekerciler Hanı, Sipehsâlar'da ise Pirinççiler hanı olarak adlandırılmıştır. Oysaki aynı yapıdan bahsedilmektedir.

63 Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, 1974: 27

64 Kopruman, Kazım, vd. *Lise Tarih 2*, MEB. Yay. Ankara, 1995, s. 196; Yücel, Yaşar-Sevim, Ali, *Türkiye Tarihi*, C. 1, Ankara, 1989, s. 382.

yahut yakınında bulunmaları bunu göstermektedir⁶⁵.

Bir günlük yol mesafesinde inşâ edilmiş (30-40km.) olan kervansaraylar, Antalya-Konya-Aksaray-Kayseri yönünden Erzurum-Tebriz'den geçerek Türkistan'a; Karadeniz kıyılarından Amasya-Tokat-Sivas-Malatya-Diyarbakır üzerinden Irak'a kadar uzanırdı.

1-h-a-XI. -XIII. Yüzyılda Anadolu'daki Selçuklu Hanların-İnşâ Tarihleri ve Banileri:

Ağlasun Han-Burdur-Ağlasun, 13. Yüzyıl⁶⁶.

Ağzıkarahan-Aksaray, 1239-1240 yılları, Hoca Mesut bin Abdullah.

Akhan-Denizli-Afyon, 1253-1254 yılları, II. İzzeddin Keykâvûs.

Aksaray Sultanhanı , 1228 yılında , Alâeddîn Keykubâd.

Alara Han-Antalya, H. 629/M. 1231, I. Alâeddin Keykübâd⁶⁷.

Alay Han-Aksaray-Nevşehir, 1155-1192 yılları, II Kılıç Arslan.

Altunaba Hanı (Suk-ı Cedid'de) Konya, 12. yy'ın ikinci yarısı, Şemseddin Altunaba.

Argıt Han (Altınapa Hanı)-Konya-Akşehir, 1201, Şemseddîn Altunaba.

Bor Hanı-Niğde, 13. yüzyıl⁶⁸.

Çakallı Han-Samsun-Kavak-Çakallı Köyün, 1210-1265 yılları, Gevherbaş bin Abdullah⁶⁹.

Çarmelik Köyü Hanı, 13. Yüzyıl⁷⁰.

65 Köprülü, Fuat, "Ribat", *Vakıflar Dergisi*, C:II, Ankara, 1942, s. 275; Turan, Osman, "Selçuklu Kervansarayları", *Belleten*: X/39, 1946, s. 477-479.

66 Görür, Muhammet, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Kataloğu", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2007, s. 473-528*

67 Demir, Ataman, "Anadolu Selçuklu Hanları, Alara Han", *İlgi, Sayı: 51, 1987, s. 18-23.*

68 Görür, Muhammet, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Kataloğu", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2007, s. 473-529.*

69 Şahin, M. Kemal, *Geçmişten Geleceğe Samsun, Samsun Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı, Samsun, 2006, s. 427-447.*

70 Gündüz, Sema, "Merkez Bucağı-Kalkan Köyü-Kantarma Mezrası Hanı", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova ilçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları, Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi*

- Çekereksu Hanı**-Yozgat-Zile, 13. yüzyılın ilk yarısı Vâlîde Sultan Melike Mahperi Hatun⁷¹.
- Çınçınlı Han**-Sarayköyü (Sarayözü) Han, H. 637/M. 1239-40, Vâlîde Sultan Melike Mahperi Hatun⁷².
- Çiftlikhan**-Tokat-Sivas, 13. yüzyıl.
- Çingene Han**-Malatya, 13. yüzyılın ilk yarısı⁷³.
- Durak Hanı**-Sinop, H. 664/M. 1266 yılı, Pervâne Muineddin Süleyman bin Ali⁷⁴.
- Eğirdir (Pınarpazarı) Han**-Isparta, 635 (1237-1238), II. Gıyâseddin Keyhüsrev⁷⁵.
- Eğret Hanı**: Afyon, 13. Yüzyıl⁷⁶.
- Elikesik Han**-Konya-Kalburcu/Güney Köyü, 1233 yılı⁷⁷.
- Ertokuş (Gelendost) Han**-Eğirdir, H. 620/M. 1223⁷⁸.
- Evdır Han**-Antalya-Korkuteli, 1215-1219⁷⁹.
- Horozlu Han**-Konya-Ankara, 13. yy (1246-1249).

Başkanlığı Yay. . Ankara, 1999, s. . 318-325

71 Görür, Muhammet, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Kataloğu", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2007, s. 473-529*; Özgergin, M. Kemal, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *Tarih Dergisi, XV/20, 1965, s. 141-170*.

72 Yozgat, Saraykent. Görür, Görür, Muhammet, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Kataloğu", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2007, s. 473-529*; Özgergin, M. Kemal, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *Tarih Dergisi, XV/20, 1965, s. 141-170*.

73 Ünal, Hüseyin Rahmi, "Eber Kümbeti ve Sarı Lala Türbesi (Afyon) ", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi, İzmir, 1984, s. 187-188*.

74 Görür, Muhammet, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Kataloğu", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2007, s. 473-529*.

75 Duymaz, A. Şevki, 'Eğirdir, II. Gıyasüddin Keyhüsrev (Pınarpazarı) Han'ın Tarihlendirme ve Tespiti Üzerine Bir Araştırma", *Tarihi Kültürel Ekonomik Yönleri ile Eğirdir I. Eğirdir Sempozyumu, Isparta, 2001, 281-287*.

76 Özgergin, M. Kemal, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *Tarih Dergisi, XV/20, 1965, s. 141-170*.

77 Çaycı, Ahmet, "Elikesik Han ve Zaviyesi", *Sanat Tarihi Dergisi, XII, 2003, s. 55-76*; Özgergin, M. Kemal, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *Tarih Dergisi, XV/20, 1965, s. 141-170*.

78 Aslanapa, Oktay, "Selçuk Devlet Adamı Mübarizüddin Ertokuş Tarafından Yapıtılan Abideler", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C. II, Kısım I, İ. Ü. E. F. Yayını, 1956-1957, s. 97*; Turan, Osman, "Selçuk Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-aba, Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleten: XI/42, 1947, s. 415*.

79 Demir, Ataman, "Anadolu Selçuklu Hanları, Evdir Han", *İlgi, Sayı: 53, 1988, s. 13-17*; Eravşar, Osman, "Ortaçağ Anadolu Kentleri", *Türkler, C. 6, Ankara, 2002, s. 343-373*.

- İncir Hanı**-İncirdere Köyü, H. 636/M. 1239-40, II. Gıyâseddin Keyhüsrev⁸⁰.
- İshaklı (Sultandağı) Han**-Akşehir, H. 647/M. 1249, Sahip Ata Fahreddin Ali⁸¹.
- Kalolar Han**-Darende-Balaban-Esenbey, 13. Yüzyıl⁸².
- Kamereddin Hanı**-Gölbaş-Hamzalar Köyü, 13. yüzyılın ilk yarısı Elbistan vâlisi Emir Kamereddin⁸³.
- Kamereddin Hanı**-Niğde-Ulukışla, 13. yüzyıl, Alâeddin Keykûbâd (Ünal, 1983:106-118).
- Karatay Hanı**-Kayseri-Bünyan, H. 638/M. 1240 yılı, Celâleddin Karatay⁸⁴.
- Kargı Han**-Antalya-Mânâvga-Beydiğın Köyü⁸⁵, 1237-1246.

80 Burdur-Bucak, Basık kemerli kapının üzerinde dört satırlık kitabede şunlar yazılıdır:

-Emere Bimare Hazelman-Ul Mubarek: (Bu mübarek hanın inşası)

-Es Sultan-Ül Azam Şahinşah-Ül Muazzam Maliki Rıkap-Ül Ümem: (Ümmetlerin maliki büyük sultan ve muazzam Şahinşah)

-Seyyid Selatin-Ül Arap Vel Acem Sultan-Ül Bernu Bahreyn Zülkarneyn-Ül Zaman İskender Sani Taç: (Arap ve acem, kara ve denizlerin sultanı, zamanın ikinci İskenderi)

-Ali Selçuk Gıyaseddünya Vaddin Ebul Fetih Keyhüsrev vel Kasm Emir-Ül Müminin Fi Senetü Selasin ve Sitti Mie: (Müminlerin emiri, fetih babası, II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından 636 senesinde yaptırılmıştır). Demir, Ataman, "Anadolu Selçuklu Hanları, İncir Han", İlgi, Sayı: 56 1989, s. 8-12; Ünal, Rahmi Hüseyin, "İncir Hanı 1993 Çalışmaları", Sanat Tarihi Dergisi, VIII, E. Ü. E. F., İzmir, 1996, s. 117-129.

81 Akok, Mahmut, "İshaklı Kervansarayı", Türk Arkeoloji Dergisi, C. XX, Sayı: 2, Ankara, 1974, s. 5-21; Karpuz, Haşim, "Sahip Ata'nın Yaptırdığı İshaklı Han", Antalya 3. Selçuklu Semineri Bildirileri 10-11 Şubat 1989, Antalya Valiliği, İstanbul, 1989, s. 82-90; Özgergin, M. Kemal, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", Tarih Dergisi, XV/20, 1965, s. 141-170.

82 Özgergin, M. Kemal, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", Tarih Dergisi, XV/20, 1965, s. 141-170.

83 Bayhan, Ahmet, Ali-Fikri Salman, "Adıyaman/Gölbaşı'nda Bir Anadolu Selçuklu Kervansarayı: Kamereddin (Derbend Ağzı) Hanı", Sanat-Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, Sayı: 7, Erzurum, 2005, s. 1-10; Özgergin, Özgergin, M. Kemal, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", Tarih Dergisi, XV/20, 1965, s. 141-170.

84 Denktaş, Mustafa, "Karatay Hanı", Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2007, s. 359-379; Turan, Osman, "Selçuk Devri Vakfiyeleri. III Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", Bel: XII, 1948, s. 17-171.

85 Demir, Ataman, "Anadolu Selçuklu Hanları, Kargı Han", İlgi, Sayı: 52, 1988, s. 8-11.

- Kayseri Sultanhanı**, 1232/1236 yılları, Alâeddîn Keykubâd.
Obruk Han-Konya-Obruk Köyü, XIII. yüzyılın ilk yarısı⁸⁶.
Öresin Han-Aksaray, XII. yüzyılın sonları.
Saruhan-Nevşehir-Avanos, 1249 yılında, II. İzzeddin Keykâvus.
Sıraçakıl Han-Niğde-Altunhisar-Bayat Köyü, 13. yüzyılın ilk yarısı⁸⁷.
Sultan Han-Aksaray-Konya, 1229 yılında, Alâeddîn Keykûbâd.
Susuz Han-Burdur-Bucak, 13. yüzyıla, II. Gıyâseddin Keyhüsrev⁸⁸.
Şarapsa Han-Alanya, 13. Yüzyıl, Şarabsalar Emir Esededdin Ayaz⁸⁹.
Şerafeddin Ejder Kervansarayı-Iğdır, 13. yüzyıl başları, Emiri Şerafeddin Ejder⁹⁰.
Tahtoba Hanı-Tokat, 13. yüzyıl.
Taslan, M. 1218/H. 615, Ebu Salim Bin Ebul Hasan⁹¹.
Taş Han-Afyon-Çay, H. 677/M. 1278-79, Yusuf bin Yakup Bey⁹².
Vezir Ziyaeddin Hanı-Konya, H. 628/M. 1233, Ziyaeddin

86 Baş, Ali, "Obruk Han", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2007, s. 347-357*; Baş, Ali, "Anadolu Selçuklu Dönemi Konya Kervansarayları", *Çekül Sanatsal Mozaik, C. 3, Sayı: 33, 1998, s. 60-69*; Demir, Ataman, "Anadolu Selçuklu Hanları, Obruk Han", *İlgi, Sayı: 45, 1986, s. 10-14*; Görür, Muhammet, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Kataloğu", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2007, s. 473-528*; Özgergin, M. Kemal, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *Tarih Dergisi, XV/20, 1965, s. 141-170*.

87 Görür, Muhammet, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Kataloğu", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2007, s. 473-529*.

88 Turan, Osman, "Selçuklu Kervansarayları", *Belleten: X/39, 1946, s. 471-496*.

89 Bilici, Z. Kenan, "Şarapsa (Serapsu) Han", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2007, s. 393-401*; Durukan, Aynur, "Selçuklular Döneminde Ticaret Hayatı ve Antalya", *Antalya III. Selçuklu Semineri Bildirileri 10-11 Şubat 1989, Antalya Valiliği, Antalya, 1989, s. 51-59*.

90 <http://anadoluselcuklumimarisi.com>; Gündoğdu, Hamza, "Iğdır Şerafeddin Ejder Kervansarayı", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2007, s. 403-415*; Ünal, Rahmi Hüseyin, "Iğdır Yakınlarında Bir Selçuk Kervansarayı ve Doğubeyazıt-Batum Kervanyolu Hakkında Notlar", *Sanat Tarihi Yıllığı, III, 1960-70, s. 7-15*.

91 <http://www.internet.malatya>

92 Özgergin, M. Kemal, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *Tarih Dergisi, XV/20, 1965, s. 141-170*.

Karaaslan⁹³.

Zazadin Han-Sâdettin Han-Konya, 1236, Sâdeddin Köpek'tir⁹⁴.

Ayrıca yukarıdaki hanlardan, Deve Han, Seyitgâzi'de-1207⁹⁵, Zalmandahan, Konya-Ankara yolunda-13. yüzyıl, Kayseri'de Talashan-1247, Pınarbaşı Han, Pınarpazarı Hanı, Kantarcı Han, Oklu Han, Akhan, Sünnetli Han, Sikre Han, Kireli Han, Kavak Han, Akbaş Han, Gedik Han, Latif Han, Mugar Han, Cibci Han, Pervâne Han, Köprüköyü Hanı vb. hanlar da vardır.

93 <http://anadoluselcuklumimarisi.com>

94 <http://anadoluselcuklumimarisi.com>; Baş, Ali, "Anadolu Selçuklu Dönemi Konya Kervansarayları", *Çekül Sanatsal Mozaik*, C. 3, Sayı: 33, 1998, s. 60-69; Baş, Ali, "Yeni Buluntuların Işığında Zazadin Han'ın Değerlendirilmesi", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 25-26 Nisan 1994, Konya, 1995, s. 101-109; Demir, Ataman, "Anadolu Selçuklu Hanları, Zazadin Han-Sadeddin Köpek Hanı", *İlgi*, Sayı:44, 1986, s. 26-31; Önge, 2007:195-209; Özgergin, M. Kemal, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *Tarih Dergisi*, XV/20, 1965, s. 141-170.

95 Koprman, Kazım, vd. . *Lise Tarih 2*, MEB. Yay. . Ankara, s. 196-197.

SONUÇ

Kültürel sosyoloji açısından hanlar, hamamlar, tekkeler, zaviyeler, hânkâh, ribât, şifahane, köprü, yol, mescit, cami, mektep ve medreseler milletlerin dilleridir. Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları da hâkimiyet kurdukları geniş memleketler üzerinde câmi, medrese, türbe, çok maksatlı olarak kullanılan külliyeler, bîmârhâne (hastane), aşhane ve hamamlar inşâ ettiler. Ticaret yolları üzerinde kervansaraylar, dâru's-şifa adı verilen hastaneler yaptırıldılar. Böylece gelecek nesillere onlarla mesajlarını iletmeye çalıştılar. XI. yüzyılda kaleme alınmış olan ve günümüzde İslâmî Türk edebiyatı mahsullerinin bilinen ilk Türkçe örneği olarak kabul edilen Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hacib söz konusu eserinde: “İnsanlar arasında övülmeye değer kimdir; cömert övülmeye değer, hasîs ise sövülmeye değer (1731. beyit)”, “Cömert, cesur, alçak gönüllü, sofrası açık ve soğukkanlı olmalıdır”(2274. beyit) der. Bu anlayış Karamanlılardan Selçuklulara, onlardan da Osmanlılara intikal ederek manevî bir miras olarak günümüze kadar gelmiştir. Bu çalışma ile de geçmişin mesajlarını taşıyan bu tarihi eserler, gelecek nesillere tanıtılmaya çalışılmıştır⁹⁶.

96 Kemaloğlu, Muhammet, XI. -XIII. Yüzyıllarda Anadolu'da İslâmîyet, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2012, s. 109-161.

KAYNAKÇA

- AKALIN, 2002, Şebnem, Kervansaray Maddesi, TDV. Yay.. C. 27, İstanbul
- AKDAĞ, Mustafa, 1974, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*,
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, 1996, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, İstanbul
- AKOK, Mahmut, 1974, "İshaklı Kervansarayı", *Türk Arkeoloji Dergisi*, C. XX, Sayı: 2, Ankara
- ÂSİTÂNE, DERGAH MADDELERİ, 1982, Celâl Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, 1/141, İstanbul
- ASLANAPA, Oktay, 1956-1957, "Selçuk Devlet Adamı Mübarizüddin Ertokuş Tarafından Yaptırılan Abideler", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. II, Kısım I, İ. Ü. E. F. Yayını,
- ASLANAPA, Oktay, 1972, *Türk Sanatı*, C. 2, Ankara
- ATABEK Emine, 1977, Ortaçağ Tababeti, *İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayını*, İstanbul
- AYDIN, Erdem, 1997, "Anadolu'daki Ticaret Yolları ve Sağlık Hizmetleri", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 2-3, İstanbul,
- BAŞ, Ali, 1998, "Anadolu Selçuklu Dönemi Konya Kervansarayları", *Çekül Sanatsal Mozaik*, C. 3, Sayı: 33,
- BAŞ, Ali, 2007, "Obruk Han", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara,
- BAŞ, Ali, 1995, "Yeni Buluntuların Işığında Zazadin Han'ın Değerlendirilmesi", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 25-26 Nisan 1994, Konya,
- BAŞAR, Zeki, 1971, "Harput Maristanı", *Dirim Dergisi*, C. XLVI, S. 9, İstanbul
- BAYAT, Ali Haydar, 2003, *Tıp Tarihi*, Sade Yayınları, İzmir
- BAYBURTLUOĞLU, Zafer, "Kayseri Çifte Medrese", *Vakıf ve Kültür Dergisi*, Yıl:1, S. 1
- BAYHAN, Ahmet, 2005, Ali-Fikri Salman, "Adıyaman/Gölbasi'nda Bir Anadolu Selçuklu Kervansarayı: Kamereddin (Derbend Ağzı) Hanı", *Sanat-Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7, Erzurum
- BAYRAM, Mikail, 1998, "Anadolu Selçuklu Dönemi Tababeti ile ilgili Bazı Notlar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.

- 4, İstanbul
BERKİ, A. Himmet, 1950, *Vakıflar*, Ankara
BİLİCİ, Z. Kenan, 2007, "*Şarapsa (Serapsu) Han*", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara
BİLMEN, Ömer, Nasûhi, 1969, *Istılahât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul, IV, 294.
CANTAY, Gönül, 1992, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Atatürk Dil, Tarih Yüksek Kurum Yayınları, Ankara
CEBECİOĞLU, Ethem, 1997, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara
CEVDET, Muallim, 1938, "Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi", *Vakıflar Dergisi*, S. 1, Ankara
CEZAR, Mustafa, 1981, "Türk Tarihinde Kervansaray", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, C. II
CI. Huart, 1945, İmaret, *İslam Ansiklopedisi*, V/II, İstanbul
CUMBUR, Müjgân, "Selçuklu ve Osmanlı Devirlerinde Kadınların Kurdukları Şifahaneler", *Erdem*, C. 3, S. 8
ÇAYCI, Ahmet, 2003, "Elikesikhan ve Zaviyesi", *Sanat Tarihi Dergisi*, XII
ÇETİN, Osman, 1981, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyetin Yayılışı*, Marifet Yay, İstanbul
DEMİR, Ataman, 1986, "Anadolu Selçuklu Hanları, Zazadin Han-Sadeddin Köpek Hanı", *İlgi*, Sayı: 44
DEMİR, Ataman, 1986, "Anadolu Selçuklu Hanları, Obruk Han", *İlgi*, Sayı: 45
DEMİR, Ataman, 1986, "Kuruçeşme Hanı", *İlgi*, Sayı: 47, İstanbul
DEMİR, Ataman, 1987, "Anadolu Selçuklu Hanları, Şarapsa Han", *İlgi*, Sayı: 50
DEMİR, Ataman, 1987, "Anadolu Selçuklu Hanları, Alara Han", *İlgi*, Sayı: 51
DEMİR, Ataman, 1988, "Anadolu Selçuklu Hanları, Kargı Han", *İlgi*, Sayı: 52
DEMİR, Ataman, 1988, "Anadolu Selçuklu Hanları, Evdir Han", *İlgi*, Sayı: 53
DEMİR, Ataman, 1988, "Anadolu Selçuklu Hanları, Kırkgöz Han", *İlgi*, 54
DEMİR, Ataman, 1988, "Anadolu Selçuklu Hanları, Susuz Han", *İlgi*, Sayı: 55
DEMİR, Ataman, 1989, "Anadolu Selçuklu Hanları, İncir Han", *İlgi*,

Sayı: 56

- DEMİR, Mustafa, 1998, "Türkiye Selçuklu Şehirlerinde İmarat Kurumları ve Vakıfları", *V. D.*, Sayı: 27, Ankara
- DENKTAŞ, Mustafa, 2007, "Karataş Hanı", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Kültür Bakanlığı, Ankara
- DEVELİOĞLU, Ferit, 1998, *Lügat*, Ankara
- DOĞAN, Mehmet, 1996, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yay., İstanbul
- DURUKAN, Aynur, 1989, "Selçuklular Döneminde Ticaret Hayatı ve Antalya", *Antalya III. Selçuklu Semineri Bildirileri 10-11 Şubat 1989*, Antalya Valiliği, Antalya
- DUYMAZ, A.Şevki, 2001, "Eğirdir, II. Gıyasü-din Keyhüsrev (Pınarpazarı) Han'ın Tarihlendirme ve Tespiti Üzerine Bir Araştırma", *Tarihi Kültürel Ekonomik Yönleri ile Eğirdir I. Eğirdir Sempozyumu*, Isparta
- EI-CÂHİZ, 1967, *Hilafet Ordularının Menkabeleri ve Türklerin Faziletleri*, (Haz. Ramazan Şeşen), Ankara
- ERAVŞAR, Osman, 2002, "Ortaçağ Anadolu Kentleri", *Türkler*, C. 6, Ankara
- ERGİN, Osman, 1945, *Fatih İmareti ve Vakfiyesi*, İstanbul
- ERGİN, Osman, 1936, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul
- ERSOY, Bozkurt, 1992, "Eski Malatya (Battalgazi) Türk-İslam Eserleri", *Kültür ve Sanat*, 4/6, Aralık
- ES, Muharrem, 2005, "Ahilik ve Yerel Yönetimler, I. Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu 12-13 Ekim 2004", Kırşehir, C. 1, Kırşehir
- GÖKÇEN, İbrahim, 1946, *XVI. ve XVII. Asırlarda Saruhan Zaviye ve Yatırları*, Manisa
- GÖRÜR, Muhammet, 2007, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları Kataloğu", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Kültür Bakanlığı, Ankara
- GÜNDOĞDU, Hamza, 2007, "İğdir Şerafeddin Ejder Kervansarayı", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara
- GÜNDÜZ, Sema, 1999, "Merkez Bucağı-Kalkan Köyü-Kantarma Mezrası Hanı", *Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova ilçeleri ile Runkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları*, Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yay.. Ankara
- GÜRKAN, Kazım İsmail, 1972, *Selçuklu Hastaneleri*, Türk Tarih

- Kurumu Yayınları, Ankara
- İBN FADLÂN, 1995,*Seyahatname*, (çev. R. Şeşen), İstanbul
- İNAN, Abdülkadir, 1941-42, "Kazak-Kırgızlarında 'Yeğenlik Hakkı' ve 'Konuk Aşı' Meseleleri", *Türk Hukuk Dergisi*, , C. I, 27.
- İNAN, Abdülkadir, 1968,*Makaleler ve İncelemeler*, Ankara
- İNAN, Afet, 1969 ,*Kayseri Gevher Nesibe Şifahiyesi*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara
- KARPUZ, Haşim, 1989, "Sahip Ata'nın Yaptırdığı İshaklı Han", *Antalya 3. Selçuklu Semineri Bildirileri 10-11 Şubat 1989*, Antalya Valiliği, İstanbul
- KAŞIKÇI, Osman, 2003, "Osmanlı Hukukunda Taşınmazlara Tasarruf Şekli ve Tasarruf Belgelerinin Günümüz Hukukunda Geçerliliği", *E-Akademi (Hukuk Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi)*,
- KEMALOĞLU, Muhammet, 2012, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Anadolu'da İslâmiyet*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi,
- KEMALOĞLU, Muhammet, 2012, *Türkiye Selçuklularında Gayr-ı Müslim Tebaa ile Kurulan Sosyal İlişkiler*, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Güz, Sayı:7, Burdur
- KEMALOĞLU, Muhammet, 2013, *XI.-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dini Eserlerinden Kümbet-Türbe-Ziyâretgâh-Namazgâh ve Câmîler*, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 39, Kasım- Aralık, Celalabat, Kırgızistan
- KEMALOĞLU, Muhammet, 2014, *XI.-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifalar*, *Hikmet Yurdu, Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt 7, Sayı 13 (2014): Ocak-Haziran
- KERVANSARAY MADDESİ, 1992, *Ana Britannica*, Cilt:13, İstanbul,
- KERVANSARAY MADDESİ, 1974, *Türk Ansiklopedisi*, C. 21, Ankara,
- KOMİSYON, 1988, *Türkçe Sözlük*, C. 2, Ankara
- KOPRAMAN, Kazım, 1995, vd.. *Lise Tarih 2*, MEB. Yay.. Ankara
- KÖKER, Ahmet Hulusi, 1996, "Gevher Nesibe Darüşşifası ve Tıp Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:14, Türkiye Diyanet Vakfı yayını, İstanbul
- KÖKER, Ahmet Hulusi, 1992, *Gevher Nesine Sultan*, Gevher Nesibe Tıp Fakültesi, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri

- KÖPRÜLÜ, Fuat, 1942, "Ribat", *Vakıflar Dergisi*, C:II, Ankara
- OCAK, A.Y., 1978, "Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, S:XII,
- ÖMER Hilmi Efendi, *İthafu'l-Ahkâmi'l-Evkaf*, Ankara
- ÖZGERGİN, M.Kemal, 1965, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", *Tarih Dergisi*, XV/20,
- ÖZGÜÇ Tahsin-Akok, Mahmut, 1958, "Üç Selçuklu Abidesi Dolay Han, Kesik Köprü Kervansarayı ve Han Camii", *Bellekten*: XXII, Sayı: 86, Ankara
- ÖZKARCI, Mehmet, 2001, "Afşin Eshab-ı Khef Ribâtı ve Medresesi", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler II*, SÜSAM, Konya
- PAKALIN, M. Zeki, 1971, *Osmanlı Tarih Deyimler ve Terimler Sözlüğü*, III, İstanbul
- ŞAHİN, M. Kemal, 2006, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun Belediyesi Kültür ve Eğitim Hizmetleri Daire Başkanlığı, Samsun
- ŞEKER, Mehmet, 1991, *İslam'da Dayanışma Müesseseleri*, D. İ. B. Yay.. Ankara
- ŞEMSEDDİN, 1317, Sami, *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul
- ŞEVKİ, Osman, 1991, *Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, (nşr. İ. Uzel), Ankara
- TEKKE MADDESİ, 1966, *Sanat Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul
- TERZİOĞLU, Arslan, 1992, "Bimaristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul,
- TURAN, Osman, 1948, "Selçuk Devri Vakfiyeleri, III Celâleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Bellekten*: XII,
- TURAN, Osman, 1946, "Selçuklu Kervansarayları", *Bellekten*: X/39
- TURAN, Osman, 1947, "Selçuk Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-aba, Vakfiyesi ve Hayatı", *Bellekten*: XI/42,
- TURAN, Osman, 1951, *Selçuklular Zamanında Sivas Şehri*, *D.T.C.F.D.*. C. IX-4,
- ÜLGEN, Ali, Saim, 1942, "Kırşehir'de Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: II, Ankara,
- ÜNAL, Hüseyin Rahmi, 1984, "Eber Künbeti ve Sarı Lala Türbesi (Afyon)", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, İzmir
- ÜNAL, Rahmi Hüseyin, 1983, "Doğu Anadolu'da Bilinmeyen Üç Selçuklu Hanı", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, C. II
- ÜNAL, Rahmi Hüseyin, 1960-70, "İğdır Yakınlarında Bir Selçuk Kervansarayı ve Doğubeyazıt-Batum Kervanyolu Hakkında Notlar", *Sanat Tarihi Yıllığı*, III

- ÜNAL, Rahmi Hüseyin, "İncir Hanı 1993 Çalışmaları", Sanat Tarihi Dergisi, VIII, E.Ü.E.F.. İzmir, 1996, s. 117-129
- ÜNVER, Ahmet Süheyl, 1975, "Anadolu Selçuklu Laik Hastaneleri ve Ruh Sağlığı Hizmetleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, Ankara,
- ÜNVER, Ahmet Süheyl, 1972, "Selçuklu ve Osmanlı Hastanelerinin kuruluş Nedenleri", *Dirim Dergisi*, S. 1
- ÜNVER, Ahmet Süheyl, 1938, Selçuk Tababeti: Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Orta Zamanda Anadolu Türk Devletleri Tababeti Tarihi, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını, İstanbul,
- ÜNVER, Ahmet Süheyl, 1980, *Sivas Tıp Sitesi*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayını, Sivas,
- ÜNVER, Süheyl, Anadolu ve İstanbul'da İmaretlerin Aşhane, Tabhane ve Misafirhanelerine ve Müesseselerinin Ruhi Kemallarına Dair, *İ. Ü.T.F.M.*. 18: 2390-2410, 1941.
- WILHELM RADLOFF, 1986, *Sibiryada'dan Seçmeler*, Ankara,
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, 1993, "İslam'da Vakıf", *D.G.B.İ.T.*. XIV, İstanbul,
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, 1989, "İslâm'da Vakıf", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, , XIV, 19.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, 1982, "Vakıf", *İ. A. C.* XIII, İstanbul
- YILDIRIM, Nuran, 1994, "Sağlık Hizmetleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, C. 6, İstanbul
- YİNANÇ, M. Halil, 1993, "Elbistan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul
- YİNANÇ, M. Halil, 1944, *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul
- YÜCEL, 1989, Yaşar-Sevim, Ali, *Türkiye Tarihi*, C. 1, Ankara
- <http://anadoluselcuklumimarisi.com>
- <http://www.internet.malatya>